

Αρ. εισ. 9737

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ  
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ



**ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ**

**Κ Α Ι**

**Η ΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΚΑΙΡΩΝ**

ΑΘΗΝΑΙ 1945

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π  
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Ἡ τροπή τῶν καιρῶν.
2. Ἡ ἱστορική μοῖρα τοῦ ἑλληνισμοῦ.
3. Τά νόημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Εἰκοσιένα.
4. Ἡ ἑλληνική σχεδία τοῦ βίου.
5. Τά βιώματα τοῦ λαοῦ, ἡ γλῶσσα καί ὁ πεζός λόγος.
6. Ἡ ἀνθρωπιστική μας παράδοση καί τὸ τραγικὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς.
7. Τά κλασικά κείμενα κι' ἐμεῖς.
8. Ἑλληνισμός καί χριστιανισμός.
9. Οἱ τεχνητοὶ μῦθοι τῶν εὐρωπαϊκῶν «ἰδεολογιῶν» καί ὁ μυθοπλαστικός ἀνθρωπισμός τοῦ λαοῦ μας.

# ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Κ Α Ι

## Η ΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

### 1. Η ΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

Συστήματα και νοήματα, που στέγαζαν ως χθές τη ζωή των ανθρώπων, σωριάζονται, όλη η πνευματική συναστρία της ζωής έχει μετακινηθῆ και οἱ ἄνθρωποι της ἐποχῆς μένουν δίχως πνευματική στέγη. Καὶ ἡ ἐποχὴ ἀνάστερη φαίνεται νὰ μὴν μπορῆ οὔτε τὰ καινούργια ἄστρα πού θὰ ἀνατείλουνε νὰ μαντέψη, οὔτε τὴν τάξη καὶ τὴν ἁρμονία τους νὰ σχεδιάσῃ γιὰ νὰ κατορθώσῃ μέσα σ' αὐτὴν νὰ βρῆ τὴ θέση της, νὰ μετρήσῃ τὴν ἀξία καὶ τὸ εἶναι της. Κι' ἐκεῖνοι ἀκόμα πού ἔχουνε κρατήσῃ μέσα τους κάποιο πνευματικὸ στερέωμα ἔχουνε ὄρες πού θ' ἄθελαν, ὅπως σὲ ἀνάλογη ἐποχὴ τὸν περασμένο αἰῶνα ἕνας μέγας ποιητής, «ν' ἀφήσουν τὸν αἰῶνα στὴν τύχη του καὶ νὰ γυρίσουν στὸ ἄδυτο τοῦ πνεύματος».

Μὲ τὴν ἔλλειψη τούτῃ τοῦ πνευματικοῦ στερεώματος ἡ ζωὴ δὲν χάνει μονάχα τὴν ἀσφάλειά της, ἀλλὰ γεμίζει μ' ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὸ σκοπὸ της. Βοιβὴ ἀσάφεια ἀπλώθηκε γύρωθὲ της. Τ' ἀλλότρια πνεύματα εἰσβάλλουν κι' ἀνοίγουν πόλεμο μὲ τὰ αὐτοχθονικά. Κι' ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἕνας ἰδεολογικὸς κατακλυσμὸς πλημμυρίζει τοὺς ἄνθρώπους, εἶναι δύσκολο νὰ ὑπῆρξε ἄλλη ἐποχὴ μὲ τόση πνευματικὴ γύμνια καὶ ψυχικὴ ἀλητεία. Δυναμισμὸς μαζὶ καὶ δαιμονισμὸς ἀνάμιξαν τόσο τὸ κακὸ μὲ τὸ καλὸ, τὴ βία μὲ τὴ νοσταλγία γιὰ τὴν ἐλευθερία, πού ὁ κοινὸς ἄνθρωπος, ἐνῶ κατασπάζεται τὴ βία, νομίζει πὼς γεύε-

ται τὸν καρπὸ τῆς ἐλευθερίας. Πολλές δυνάμεις ποὺ ἡ ζωὴ, ὅταν εἶναι ἰσορροπημένη, τὶς κρατάει στὸν Ἄδη τοῦ ὑποσυνείδητου, λυτρώνονται θαρρεῖς ἀπὸ τὴ σκιώδη ὄντοτήτά τους, γίνονται δαιμονικά, εἰσβάλλουν στὴ ζωὴ καὶ γκρεμίζουν εἰδωλα μαζί καὶ θεοὺς τῆς χθελσινῆς ἐποχῆς. Τὰ παλαιὰ βιώματα τῶν ἀνθρώπων, σταθερὰ καταστατικά βάθρα τῆς ζωῆς των, τὰ κάλυψαν ἄλλα, ἀδυσώπητα, ἀπαίσια φάσματα, ποὺ γεννοῦν καινούργια, αἱματοστάλαχτα γιὰ τὴν ὥρα βιώματα, μηνύματα κάποιας ἄλλης ἐποχῆς.

Ὅσο βαθιὰ ὅμως κι' ἂν χαράζονται μέσα στὴν ψυχὴ τὰ βιώματα τοῦτα, εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν ἔχουν οἱ ἄνθρωποι ἀκόμα τὴ δύναμη μήτε νὰ τὰ ζήσουν σ' ὅλη τὴ σκληρότητά των καὶ στὴν ἀκολουθία τῶν συνεπειῶν των, μήτε νὰ τὰ μεταβάλουν σιγὰ σιγὰ μέσα τους σὲ νοήματα, νὰ τὰ φέρουν δηλαδὴ ἥρεμα ἀπέναντί τους καὶ νὰ τὰ δέσουν μὲ τὸ νοῦ τους γιὰ νὰ μὴν κυκλοφοροῦν ἀδέσποτα κι' ἐπικίνδυνα μέσα στὸν ὀρίζοντα τῆς ψυχῆς τους. Κι' εἶναι τόσο πολὺπαθη ἡ ἐποχὴ, ποὺ καὶ πλούσια ἀκόμα πνεύματα μὲ τὸ σάστισμα νὰ χάνουν τὰ κλειδιὰ τῶν πνευματικῶν θησαυρῶν καὶ νὰ μοιάζουν κι' αὐτὰ μὲ ὀλότελα φτωχοὺς ποὺ πρέπει νὰ διακονέψουν γιὰ νὰ ζήσουν.

Τὸ παρὸν ὄχι μόνο χωρίζεται ριζικὰ ἀπὸ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ τοῦ ρίχνει καὶ ἀνίλεα βλέμματα, γιὰτὶ πιστεύει, πὼς τὸ παρελθόν ἔχει τὸ μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης γιὰ τὰ γινόμενα. Ταυτῆχρονα ὅμως τὸ παρὸν νοιώθει βαθιὰ, ὅτι ἡ ἱστορία δὲν κρίνεται μὲ ἠθικολογικὰ κριτήρια καὶ δίχως δισταγμὸ θέτει τὸν ἑαυτὸ του ὡς ἀναγκαιότητα, ποὺ αὐτὴ καὶ μόνη μέλλει νὰ γίνῃ ἀρχὴ γιὰ ὅλα τᾶλλα. Ἐνα ἀναπόφευκτο δίλημμα ὅμως ἀνοίγεται μέσα στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς καὶ ὁ φθόγγος του εἶναι σαφής: ἢ θὰ τὰ δοκιμάσωμε ὅλα μέσα εἰς τὸ πῦρ τοῦ παρόντος τὰ ἔργα τῶν πατέρων μας, τὴν πνευματικὴ τους κληρονομιά καὶ τὸν ἑαυτὸ μας μαζί, ἢ ἄλλιῶς δὲν θὰ μπορέσωμε νὰ ζήσωμε μαζί τους. Νὰ περάσωμε τὸ ποτάμι δίχως νὰ παρασυρθῆ ἡ πνευματικὴ μας παρουσία καὶ δίχως νὰ βρεθοῦμε στὴν ἀπέναντι ὄχθη ὀλότελα γυμνοί, τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χρέη ποὺ μᾶς βάζει ἡ κρίσιμη ὥρα. Ἀπὸ τᾶλλο μέρος ὅμως μόνον ὅ,τι ἀνθέξῃ στὴν ἀδυσώπητη δοκιμασία τοῦ πυρός, δηλαδὴ τὸ γόνιμο, θὰ ἐπιζήσῃ.

Ἐπάρχουν λαοὶ ποὺ ζοῦν δίχως τὴν ἀνάγκη ν' ἀναθεωροῦν ἀδιάκοπα τὴ ζωὴ τους καὶ ν' ἀναπροσαρμόζουν τὸ ἔχει τους. Ὅμως ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, πανάρχαια μήτρα πολιτισμῶν καὶ πνευμάτων, σταυροδρομὶ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἠπειρῶν, ἡ δοκιμασία εἶναι καὶ ἀναγκαῖα καὶ ἀναπόφευκτη. Δὲν εἴμαστε, ὅπως ἄλλοι, ἀπόμερα ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι τῆς ἱστορίας, οὔτε δίχως πνευματικότητα γιὰ νὰ περιμένουμε τὸ «αὐτὸς ἔφα» τῶν ἄλλων. Καὶ δίχως τὸν ἀναγκασμὸ τοῦ πολέμου, θὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι τὴ μεγάλη κληρονομία, ἠθική, πολιτική καὶ πνευματική, ποὺ παραλάβαμε ἀπὸ τὴν ἱστορία μας, νὰ τὴν δοκιμάσουμε ἐπάνω στὰ ἀδυσώπητα αἰτήματα τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, ἂν θέλωμε νὰ μείνουμε ζωντανοὶ καὶ σύντεχνοὶ τῆς ἱστορικῆς δημιουργίας. Μόνον ἔτσι θὰ μπορέσουμε νὰ βροῦμε ξανά τὴ σχέση μας μὲ τὸ παρελθόν, μὲ τὴ γονιμότητά του, καὶ ν' ἀνοίξουμε πάλι ὠφέλιμο διάλογο μαζί του. Τὶ θὰ πέση καὶ τὶ θὰ μείνη ὀρθιο, τοῦτο δὲν θὰ τὸ ἀποφασίσῃ ἡ σύγκυση, ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη τοῦ ἱστορικὰ δοκιμασμένου λαοῦ μας, αὐτοῦ ποὺ μὲ τόση ἐγκαρτέρηση ἀντιμετωπίζει τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ δικαίωσή της.

Ἡ ἱστορικὴ πορεία ἑνὸς λαοῦ καὶ ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας ποτὲ δὲν γίνεται νὰ λάβῃ δρόμο ἀντίθετο ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς. Ἀνεπίστροφη καθὼς εἶναι ἡ ἱστορία, ὅταν τὴν συνοδεύει ὁ πόνος καὶ τὸ αἶμα τῶν γενεῶν, εἶναι ἀναγκαιότητα μαζί καὶ ἐλευθερία. Ἄτομα καὶ λαοὺς τοὺς δοκιμάζει ἡ σκληρότατη κρίση τῆς ἐποχῆς. Κανεὶς δὲ μένει σήμερα ἔξω ἀπὸ τὴ μοῖρα τῆς ἱστορίας. Ἄλλοτε ἦταν δυνατὴ ἡ φυγὴ καὶ ὁ ρωμαντισμὸς πρὸς τὸ παρελθόν. Σήμερα αἰσθάνονται τόσο ἔντονα οἱ ἄνθρωποι τὴν ὄθησιν ποὺ τοὺς δίνει ἡ ἱστορικὴ στιγμὴ νὰ μετακινηθοῦν ἀπὸ τὴν παλιά τους θέσιν, πού, ἂν δὲν ἐνεργήσουν μόνοι τους, τοὺς παρασύρει ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων. Ἡ ζωὴ ἀπὸ ἀγωνιστικὴ ἔγινε ταυτόχρονα καὶ ἀγωνιώδης. Ἡ ἠρεμία, ἡ μακαριότητα καὶ ὁ φαιακισμὸς, ποὺ καὶ στὸν περασμένο αἰῶνα ἦτανε πιά ἐξαίρεση, ὅλα αὐτὰ ἀνήκουν εἰς τὸ παρελθόν, γιὰ τὸ παρὸν τὰ κατατρέχει δίχως ἔλεος.

Ἐνα πρᾶγμα ὁμως γίνεται μέσα σ' ὅλα αὐτὰ ὀλοένα καὶ πιδ συνειδητὸ στοὺς ἀνθρώπους, ὁ σύνθετος χαραχτήρας τῆς ζωῆς. Καθὼς ἡ ζωὴ λύθηκε στὰ στοιχεῖα της κι' ὅλοι ζητοῦμε μάταια

νά τὰ συνθέσωμε, ἀναγκαζόμαστε νά σκύψωμε μέσα μας βαθύτερα καὶ νοιώθομε ἕλιγγο, θωρῶντας ἀπὸ πόσο βαθειές ρίζες κρατοῦσε ἡ ἐνότητά της. Ὅλοι, κι' ὅσοι δὲν ζοῦν τὸ βάθος τῆς ἀλλαγῆς, νοιώθουν, ὅτι ἡ ζωὴ χάνει τὸ νόημά της δίχως τὴν ἐνότητα τῶν στοιχείων της. Ὅμως ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῆς ἱστορίας κινεῖται πέρα ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ μας χρεία καὶ ἀπὸ τὰ καθ' ἕκαστον δόγματα. Κι' ἐνῶ τὰ ἄτομα καὶ οἱ ὀμάδες σχεδιάζουν τεχνάσματα γιὰ νὰ τὴν κρατήσουν σιὰ ποθητὰ πλαίσια, ἐκείνη τὰ καταστρατηγεῖ ὅλα καὶ θέτει τὸ σκοπὸ της πὺν σὲ λίγους μονάχα εἶναι ὄρατός. Ἡ κινούμενη πραγματικότητα, πὺν λέγεται ἱστορικὴ ζωὴ, δὲν εἶναι ἀπλή, οὔτε ἀκούει στὸ κέλευσμα ἑνὸς λαοῦ ἢ καὶ μιᾶς ὀμάδας λαῶν. Τὸ νόημά της εἶναι πολυδιάστατο. Μόνον ὅταν θέσῃ τὸ σκοπὸ της καὶ καλύψῃ τὴν καθολικὴ χρεία τῆς ἐποχῆς, τότε πιά φαίνεται, ὅτι μεταχειρίστηκε ἄτομα καὶ λαοὺς ὡς ὄργανα γιὰ τὸ γίνωμά της.

Ὁ πόλεμος, πὺν ἔχει βάλει σὲ κίνηση ὄλα τὰ ἔθνη καὶ ὄλες τὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς, πὺν δοκιμάζει ταυτόχρονα λαοὺς καὶ ἰδέες, αἵματα καὶ πνεύματα, ἀπὸ μιὰ ἄποψη γίνεται διδάσκαλος τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ἀξιῶν πὺν θὰ πιστεύουν οἱ ἄνθρωποι τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι γίνεται ἐν ὀνόματι φιλοσοφικῶν θεωριῶν ἐνισχύει τὴν ἄποψη τούτη. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι ἡ σκληρὴ ἐτυμηγορία τοῦ πολέμου δὲν λύει τὰ ζητήματα πὺν βασανίζουν τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ γνώμη πὺν εἶχε ὁ Ναπολέων ὅταν ὠδηγήθηκε στὴν Ἀγία Ἐλένη, ὅτι δηλαδὴ «τὸ ξίφος δὲν λύει τίποτε, ἀπολύτως τίποτε», διατηρεῖ ἀμείωτο τὸ βάρος της. Ἐνῶ ὁ πόλεμος ἔρχεται μὲ πρόγραμμα νὰ ἐπιτύχῃ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι ποτὲ εὐθύγραμμη, ἀνατρέπει τὸν προγραμματισμὸ τοῦ πολέμου καὶ μεταβάλλει καὶ τὸν ἴδιο τὸν πόλεμο σὲ ὄργανο γιὰ τὴν τεθλασμένη γραμμὴ της. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῇ, ὅτι ἡ ἱστορία δὲν πάει κατ' ἀνάγκην ἀπὸ τὸ χειρότερο στὸ καλύτερο.

Γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ αὐτὴ διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας οὔτε ἡ κακοδαιμονία τοῦ πολέμου μὲ τὴν παρακόλουθη ἀπαισιοδοξία οὔτε ἡ εὐδαιμονιστικὴ ἄποψη οἷασδήποτε ἰδεολογίας ἔχουνε καμμιὰ σημασία. Τὰ εὐδαιμονιστικὰ μάλιστα κηρύγματα, ἀτομι-

καὶ καὶ κοινωνικά, ἔφ' ὅσον γίνονται πρῶτος σκοπὸς τῆς ζωῆς, εἶναι βέβαιο, ὅτι ὄχι μόνον ἀντικοινωνικά γίνονται, ἀλλὰ πισωδρομοῦν τὴν ἀνθρωπότητα καὶ εἰτοιμάζουν τὸ εὐρύχωρο ἔδαφος γιὰ μιὰ καινούργια δουλεία τῶν ἀνθρώπων. Ὑπάρχει μάλιστα ὁ φόβος, μήπως ἡ δουλεία τούτη καλύψει πολὺ μεγαλύτερες μᾶζες ἀπὸ ἄλλοτε. Ἡ εὐδαιμονιστικὴ ἀποψη, ποὺ γλυκαίνει τοὺς πολλούς, ἄλλοτε ἦταν ἀνάμιχτη καὶ μὲ ἄλλα κίνητρα, πνευματικά καὶ μεταφυσικά, ἐνῶ σήμερα εἶναι ὀλόγυμνη, αὐτὴ καὶ μόνη: Γιὰ μοναδικό της βοηθὸ ἔχει τὴν ἰδέα τῆς προόδου, γεννημένη ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση καὶ ἀναθρεμμένη ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα. Ἡ ἱστορία ὁμως κινεῖται πέρα καὶ ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς προόδου καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς εὐδαιμονίας. Ὅταν ἡ ἐσωτερικὴ τῆς οἰκονομία τὸ ἐπιβάλλει, προχωρεῖ μὲ σκληρότητα κι' ἔρχεται σ' ἀντίθεση καὶ μὲ τὴν πρόοδο καὶ μὲ τὴν εὐδαιμονία. Ἡ σύνθεση καὶ ἀποσύνθεση, ἡ ἔνταση καὶ ἡ χαλάρωση τοῦ ἔργου τῆς ἱστορικῆς πορείας εἶναι τόσα ἀναμφισβήτητα πράγματα, ποὺ ὅποιος γνωρίζει ἱστορία θὰ δυσκολευθῆ νὰ παραδοθῆ στὴν ἰδέα τῆς προόδου καὶ τὸ δόλωμα τῆς εὐδαιμονίας.

Κάτι ἄλλο ὁμως εἶναι ποὺ φαίνεται ὀλοένα καὶ πιὸ καθαρὰ μέσα στὴν ἱστορία καὶ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴν πρόοδο, ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία καὶ τὴν ἀπαισιοδοξία· τοῦτο εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ τραγικότητα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Τραγικὴ εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῆς ἱστορίας νὰ γυρίζη ἀπὸ τὴ σύνθετη στὴν πρωτόγονη μορφή τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ πνευματικότητα στὴ βαρβαρότητα τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν πράξεων. Ἴσως δὲν ἔχει ἄλλον τρόπο ν' ἀνανεώνη τὶς δυνάμεις της γιὰ τὴ φοβερὴ πορεία ποὺ διανύει, νὰ ξυπνᾷ δηλαδὴ στοὺς ἀνθρώπους τὴν ἔννοια τοῦ ἔργου της. Ἡ ἀνθρωπότητα καὶ σήμερα ἀνανεώνεται. Ὁ πρωτογονισμὸς καὶ ἡ ἀγριότητα, ὁ «ἰδεολογικὸς» κατακλυσμὸς καὶ ἡ ταυτόχρονη πνευματικὴ γύμνια, ὅλα αὐτὰ εἶναι μηνύματα, ὅτι ἕνας καινούργιος ἀνθρώπος πλάθεται. Καὶ φαίνεται, ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα δὲν μπορεῖ δίχως τὰ πάθη της καὶ τὸ αἷμα της νὰ πλάσῃ καινούργιο ἀνθρώπο.

## 2. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΟΙΡΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ἡ τροπὴ τῶν καιρῶν ἀναγκάζει τοὺς λαοὺς, ποὺ ἔχουνε μέσα τους μοῖρα καὶ δὲν θέλουν νὰ γίνουμε βάρος τῆς γῆς, νὰ γυρίσουνε στὸ ἐσωτερικὸ τους καὶ νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν ἀποστολὴ τους. Καὶ εἶναι ἀλήθεια, πὼς κανένος λαοῦ ἡ ἱστορία δὲν ἐπαναλαμβάνεται καὶ τίποτε μέσα στὴν ἱστορικὴ πορεία δὲν ξαναγίνεται. Ὅμως ὁποῖος λαὸς ἔχει μοῖρα, αὐτὸς ἔχει σχηματίσει καὶ ὠριμασμένα ὄργανα, ποὺ μ' αὐτὰ ἀντιμετωπίζει κάθε ἱστορικὴ δοκιμασία, κι' ἂν ἡ ἀνάγκη τὸ ἀπαιτήσῃ, προσαρμόζει κάπως τὰ ὄργανα τοῦτα κατὰ τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς.

Ὁ ἑλληνισμὸς, ἀπέναντι σὲ κάθε ἱστορικὴ θύελλα καὶ κάθε «ἰδεολογικὸ» κατακλυσμὸ ποὺ τοῦ ἤρθε ἀπ' ἔξω, μὲ κάποια σταθερὴ ἐμπιστοσύνη στὴ δύναμή του δύο ὄργανα ἐμόρφωσε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ ν' ἀφογκράζεται τὰ ξένα πνεύματα καὶ ν' ἀμύνεται ἐναντίον τους, ἐφ' ὅσον αὐτὰ ἐπρόσβαλλαν τὴν ὑπόστασή του· ἐμόρφωσε τὸ ρεαλισμὸ του, ποὺ μ' αὐτὸν ἔφερε τὰ πράγματα στὰ μέτρα τοῦ τόπου του, καὶ τὸν ἰδεαλισμὸ του, ποὺ μ' αὐτὸν ἀνθρώπευε κάθε πνεῦμα ποὺ εἰσέβαλλε μ' ἀγριότητα στὸ ἔδαφός του. Κανένα πνεῦμα δὲν κατώρθωσε ποτὲ νὰ ἐνοικήσῃ μόλιμα στὴν Ἑλλάδα, ἂν οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου αὐτοῦ δὲν τὸ ἔφερναν στὰ μέτρα τους καὶ δὲν τὸ ἐξανθρώπιζαν ἄλλη μιὰ φορὰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους.

Ρεαλισμὸς καὶ ἰδεαλισμὸς δὲν εἶναι γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀντιθέσεις, ἀλλὰ δύο ζωτικὲς κεραῖες τοῦ ὀργανισμοῦ του, ποὺ ὀδηγοῦν τὰ φαινόμενα κατ' εὐθειᾶν στὴν ψυχὴ του. Μ' αὐτὰ ἔκρινε πάντοτε τὴ μονομέρεια τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν πνευμάτων, κατώρθωνε δηλαδὴ νὰ κρατήσῃ αὐτόνομη τὴν προσωπικότητά του ἐναντι τῆς ἀκρότητας κάθε «ἰδεολογίας». Τοῦτο ἔγινε καὶ μὲ τὸν ἀρχαῖο Διόνυσο, πνεῦμα ἐξωελληνικὸ, σκοτεινὸ καὶ ἄγριο, καὶ μὲ τὸ χριστιανισμὸ, πνεῦμα ἐπίσης ἐξωελληνικὸ, ἀσιατικὸ καὶ κατ' ἀρχὴν ἀνθελληνικὸ. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ κατὰ τὴ νεώτερη ἐποχὴ μὲ τὴ θύελλα τῆς «ἰδεολογίας» ποὺ ἔφερε ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση. Καὶ τὸ φαινόμενο τοῦτο ὁ νεοελληνισμὸς τὸ εἶδε μὲ τὰ ἐσωτερικὰ του μέτρα, καὶ τὸ ἀξιολόγησε ὀλωσδιόλου διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι οἱ λαοὶ τῆς Δύσης.



Πάντα είχε ὁ Ἕλληνας μιὰ λογικὴ τῶν πραγμάτων καὶ μέσα της συνένωνε τὸν ἰδεαλισμὸ του μὲ τὸν ρεαλισμὸ του, τὴν ἰδέα μὲ τὴν πραγματικότητα. Καὶ τὴ λογικὴ τούτη δὲν μπορούσε νὰ τοῦ τὴν ἀνατρέψη καμμιά «λογικὴ» δόγματος. Κάθε θύραθεν «σοφία», κι' ἂν ἀκόμα ἔρχονταν νὰ τὸν σώσει, ὅπως ὁ Διόνυσος καὶ ὁ χριστιανισμὸς, ἔπρεπε νὰ ὑποστῆ τὸν ἔλεγχο τῆς λογικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς μορφῆς. Ἔτσι ὁ Διόνυσος πέρασε ἀπὸ τοὺς Δελφούς, καὶ ὁ χριστιανισμὸς ἔγινε Λόγος. Ἡ λογικὴ τούτη ἦταν ἡ σύνθεσις τοῦ πραγματικοῦ μὲ τὸ ἰδανικόν, κρατημένον μέσα στὰ τοπία, ὅπου ζοῦσε ὁ Ἕλληνας, καὶ κρατημένο πάντα μέσα στὰ μέτρα τοῦ ἀνθρωπίνου. Οἱ αὐτογέννητοι θεομοὶ τοῦ τόπου, μέτρα τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν πραγμάτων, κατὰ τὴν πάλη τούτη μὲ τὰ ξένα πνεύματα μέστωναν πρὸς πολὺ καὶ κάρπιζαν καλύτερα τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Κρατημένος στὰ μέτρα τοῦτα ὁ ἑλληνισμὸς ἀνθρώπευε ὅλα τὰ δόγματα καὶ κατώρθωνε ὁ ἴδιος νὰ ἐπιζῆ πάντοτε πέρα ἀπὸ τὴν ἀντιδικία τοῦ παλίου μὲ τὸ καινούργιο. Κι' ἴσως αὐτὸ νὰ εἶναι τὸ νόημα τοῦ λόγου, ποὺ εἶπεν ὁ ἀρχαῖος Αἰγύπτιος ἱερέας γιὰ τοὺς Ἕλληνες στὸ Σόλωνα, «Ἕλληνες αἰεὶ παῖδες ἔστε». Ἴσως ἐπίσης μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἰκανότητα νὰ ὑπάρχη ἡ πηγὴ τῆς αἰώνιας νεότητος τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀναντίρρητο ὅμως εἶναι ὅτι μέσα ἀπ' αὐτὴν τὴν πάλη τοῦ ἑλληνισμοῦ γεννήθηκε καὶ ἡ ἀρχαία τραγωδία καὶ τὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, φαινόμενα ποὺ ὅσο κι' ἂν τὰ χωρίζουν οἱ καιροὶ καὶ τὰ ἐσωτερικά τους νοήματα, εἶναι χαραγμένα ἀπὸ τὴν ἴδια τραγικὴ συνείδησις, αὐτὴν ποὺ συνθέτει τὸν ρεαλισμὸ μὲ τὸν ἰδεαλισμὸ, τὴν πραγματικότητα μὲ τὴν ἰδέα. Τὸ τραγικὸ καὶ μέσα στὴν ἀρχαία τραγωδία καὶ μέσα στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι κρατιέται στὰ σαφῆ ὅρια τοῦ ἀνθρωπίνου, δίχως ποτὲ νὰ παραφέρεται, οὔτε ἔχνος θεατρισμοῦ νὰ παρουσιάσῃ.

Ἀπ' αὐτὴν τὴν εὐκρατὴ σύνθεσις τοῦ ἰδεαλισμοῦ μὲ τὸν ρεαλισμὸ, πηγὴ τοῦ τραγικοῦ, ἔρχεται καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἕλληνας δὲν εἶναι κατὰ βάθος οὔτε αἰσιόδοξος οὔτε ἀπαισιόδοξος, ἀλλὰ εἶναι ἢ παιδί ἢ ἄνδρας, δηλαδὴ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς τὰ βλέπει ἢ αἰσθητικὰ ἢ λογικὰ καὶ ἡρωϊκά. Κάτι μάλιστα ποὺ γιὰ σύγχρονους ἠθοποιούς τῆς πολιτικῆς γίνεται σύνθημα καὶ χειρο-

νομία, γιὰ τὸν ἑλληνισμό εἶναι μόνιμη κατάσταση, τὸ γεγονὸς δηλαδή ὅτι ὁ Ἕλληνας ζῆ κατ' οὐσίαν πάντα μέσα στὸν κίνδυνο, κι' ὄχι ἀπλῶς ἐπιδεικτικά. Ἡ πολυκίνδυνη πραγματικότητά του εἶναι γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα μόνιμη κατάσταση ποὺ τοῦ ἐπιβάλλει τὴν ἐπικίνδυνη βίωση. Ἡ ἡσυχία καὶ ἡ ἀνάπαυση εἶναι σ' αὐτὸν ἐξαίρεση. Τοῦτο τὸ γεγονὸς ἐξηγεῖ καὶ τὸ χαραχτῆρα τῆς πνευματικότητος τοῦ Ἕλληνα. Κερδισμένη ἡ πνευματικότητά του μὲ ἀδιάκοπο ἀγῶνα, περασμένη μέσα ἀπὸ τὴν κάθαρση τῆς τραγωδίας καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὴ νεώτερη ἐποχῇ, ἐλαφρωμένη ἀπὸ τὴν ὑλικότητα, δὲν εἶναι καματερὴ κι' ἀπότομη, ἀλλὰ ἀνάλαφρη, εὐπροσήγορη καὶ διάφανη. Μέσα σ' αὐτὴν ὅλα γίνονται διάφανα, ἰδέες, σύμβολα καὶ ἀνθρωποι, συστήματα καὶ πρόσωπα, καὶ τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ, ἂν δὲν εἶναι ἀνθρωπισμένο, ἔστω κι' ἂν ἔρχεται μὲ αἰτήματα ὑψηλοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὅπως ὁ χριστιανισμός, ἢ μὲ αἰτήματα δικαιοσύνης, ὅπως ἄλλα σύγχρονα ρεύματα.

Ἡ κράση αὐτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀνανεώνεται μὲ τὸν ἀγῶνα κατὰ καιρούς, καὶ τὸ θαυμαστὸ εἶναι ὅτι κάθε μορφὴ τῆς παρουσιάζεται πρωτόπλαστη. Καὶ ὁ νέος ἑλληνισμός, ποὺ ἔβαλε τὰ πολιτικά του θεμέλια τὸ Εἰκοσιένα, ἐνῶ τὰ πνευματικά του θεμέλια εἶναι ἀπόκρυφο πολυαἰώνιο ἔργο τοῦ καιροῦ τῆς τουρκοκρατίας, εἶναι πρωτόπλαστη μορφὴ τῆς μιᾶς καὶ πολύπαθης ἑλληνικῆς ἐλευθερίας. Καὶ ἡ μορφὴ τούτη ἔχει ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ, τὴν παιδικότητα, τὴν ἀνδρικότητα, τὴν τραγικότητα καὶ τὴν πνευματικότητα, χαραγμένα ὅμως κατὰ τὸν τύπο τοῦ καιροῦ καὶ τὸ αἶτημα τῆς χωριστῆς ἱστορικῆς στιγμῆς. Ὁ νέος ἑλληνισμός εἶναι φαινόμενο αὐτοδύναμο καὶ πέρα ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ, «ἰδεολογικὴ» κίνηση τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὴν ἔφερε ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση. Ὅπως τὸ γλεῦκος, ὅταν πέση, ὅπως λέμε, σὲ καλὴ μάννα, δηλαδή σὲ δυνατὴ παλιὰ κρασόλασπη, ψήνεται πιὸ γρήγορα καὶ περισσότερο ἄρωμα λαβαίνει, τὸ ἴδιο καὶ ὁ νέος ἑλληνισμός εἶναι πνεῦμα καινούργιο, ἀναμιγμένο ὅμως μὲ τὰ παλιὰ νάματα τῆς παράδοσης.

Αὐτὴ εἶναι ἡ διαδικασία τῆς ζωῆς τῶν λαῶν ποὺ ὄχι μόνον ἔχουνε μεγάλη ἱστορία, ἀλλὰ καὶ κατορθώνουν νὰ κρατιοῦνται νέοι. Μέσα στὰ μεγάλα δεδομένα τῆς ἱστορικῆς παράδοσης κα-

τώρθωσαν οἱ νέοι "Ἕλληνες μὲ αἷμα καὶ μὲ πνεῦμα, νὰ μορφώσουν καινούργια προσωπικότητα, νὰ μεταδώσουν πνευματικότητα καὶ σ' ἄλλους λαοὺς καὶ νὰ πείσουνε τοὺς δυτικούς λαοὺς νὰ στρέψουν τὰ μάτια τους κατὰ δῶθε. Μὲ ἠθικά, πνευματικά, κοινωνικά καὶ ὕλικά κεφάλαια, πὺ σχημάτισαν οἱ "Ἕλληνες κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ὄχι μόνον κερδήθηκε ἡ ἐλευθερία μας, ἀλλὰ κρατήθηκε καὶ κρατιέται ὡς τὰ σήμερα ἡ ζωὴ μας. Θαυμαστὸ εἶναι ὅτι τὰ κεφάλαια τοῦτα, ἂν καὶ καινούργια, ἐδημιουργήθηκαν ἀπὸ νέες ἀνάγκες ἐπάνω στὰ χνάρια τῆς παλαιᾶς παράδοσης, τῆς κλασικῆς, μετουσιωμένης μόνο κατὰ τὸ ἐξελληνισμένο πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ.

Καὶ τὸ πνεῦμα πὺ γέννησε τὴν ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα ἦταν βαθύτατα ἀνθρωπιστικὸ, ἀπλό, καὶ δὲν ἐπήγαζε ἀπὸ καμμιά μεταφυσικὴ, πολιτικὴ θεωρία ἢ θρησκευτικὸ δόγμα. Ἦταν τὸ ἀπλό καὶ σύνθετο μαζὶ πνεῦμα τοῦ τόπου, πὺ εἶχε συγκεντρωθῆ ξανά σὲ προσωπικότητες μὲ εὐκρατη, μεσογειακὴ πνευματικότητα. Ἡ παράδοση ὅμως αὐτὴ δὲν ἦταν οὔτε ἐκείνη πὺ μᾶς παρουσίασε ἀργότερα κατὰ τὸν αἰῶνα τῆς ἐλευθερίας ὁ σχολαστικισμὸς, οὔτε πάλι ἐκείνη πὺ ἐχθρεύονται μερικοὶ ὄψιμοι πρωτοπόροι τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο ἦταν ζωντανὴ παρουσία τοῦ γένους, μοναδικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη σύνθεση, πὺ ἀπλώθηκε ἀπὸ τὰ κέντρα τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ κι' ἐκάλυψε ὅλη τὴ χερσόνησο καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο κάτω ἀπὸ τὴν «εἰρήνη» τῆς Τουρκοκρατίας.

Μὲ τὸ ἀνθρωπιστικὸ τῆς πνεῦμα ἡ νέα ἑλληνικὴ παράδοση ἔγινε χωνευτῆροι λαῶν μαζὶ καὶ ιδεῶν, αἱμάτων μαζὶ καὶ πνευμάτων, πὺ ἦρθαν ἐδῶ ἢ ἀπὸ τὸ ἄκουσμα τοῦ παλιοῦ μύθου γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἢ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ζητήσουν τὴ θαλπωρὴ τοῦ φωτὸς τῆς Μεσογείου. Ἔτσι κατώρθωσε ἡ Ἑλλάδα νὰ χωνέψη ὅλα τὰ αἷματα καὶ ὅλα τὰ πνεύματα πὺ μπῆκαν μέσα της, δίχως νὰ μπορέση κανένα ἀπ' αὐτὰ κατὰ βάθος νὰ τῆς ἐπιβληθῆ ἢ νὰ τὴν ἀλλοιώσῃ. Ἐνα-ἕνα τὸ ἐξημέρωνε, τὸ ἀνθρώπευε καὶ τότε τὸ κρατοῦσε ὡς στοιχεῖο τῆς ζωῆς της. Ὅ,τι εἶχε ὁ ἄλλος γύρω της κόσμος ἐκάστοτε νὰ προσφέρῃ, ἡ Ἑλλάδα μὲ τὸ ρεαλισμὸ της μαζὶ καὶ ἰδεαλισμὸ της, πὺ ἡ σύνθεσή τους εἶναι ἡ παράδοσή της, τὸ ἔχυνε μέσα στοὺς δόκιμους τύπους τοῦ εἶναι.

της για να τὸ πυρακτώσει καὶ λιωμένο νὰ τὸ περάσει στὴ ζωὴ της. Κανένα πνεῦμα δὲν ἔδιωξε ἢ χώρα αὐτὴ τοῦ Ξενίου Διὸς καὶ τῆς ἐγκάρδιας φιλοξενίας, ἀλλὰ καὶ κανένα δὲ δέχτηκε αὐτούσιο. Κι' ἐνῶ τὴ μοῖρα τοῦ ἑλληνισμοῦ τὴν περιτριγυρίζουν πάντοτε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα πολλὰ ἐπιτιθέμενα δαιμονικά, πνεύματα δίχως ἡλικία καὶ φρόνηση, ἢ πολὺπειρη αὐτὴ τεχνίτρα τοῦ ἑλληνικοῦ χρόνου καὶ τῶν τροπῶν του κατορθώνει νὰ γυρίσει κατὰ βάθος ἀνενόχλητη τὴν ἀνέμη τοῦ τοπικοῦ πνεύματος.

Μὲ τὸν ἀγῶνα αὐτὸν κλώθεται τὸ πολυδιάστατο νόημα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἢ ἡποία ὡς γεγονός καὶ ὡς πνεῦμα στέκει πάντα ἔξω ἀπὸ τὴ μονομέρεια τῶν ἐποχῶν. Τῷ ὄντι ὁ ἑλληνισμὸς καταφάσκει ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ μόνον μὲ τὴ θετικὴ του τούτη σχέση πρὸς τὰ πράγματα τῆς ἱστορίας κατορθώνει νὰ μένη ἠθικὴ προσωπικότητα, πού ἀντέχει στὴ δοκιμασία τῶν καιρῶν. Κι' ὅταν πιά δὲν εἶχαν πολιτικὴ ἐλευθερία, τὴν ἐποχὴ πού οἱ Ρωμαῖοι ἔφθασαν στὴν ἡγεμονία τοῦ κόσμου, οἱ Ἕλληνες συνέλαβαν τὴν ἀνώτερη ἰδέα τῆς ἐποχῆς, ἔθεσαν καὶ πραγματοποιοῦσαν τὸ πρόβλημα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Οἱ Ρωμαῖοι ἔπρατταν, ἦταν ὄργανα τῆς ἱστορίας, συνείδηση ὅμως γιὰ τὸ τί γίνονταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχαν μόνον οἱ Ἕλληνες, ὁ Πολύβιος, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς καὶ ἄλλοι.

Ποτὲ λοιπὸν δὲν ἐθραύσθηκε ὁ ἰδεαλισμὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ, κι' ἂν κάποτε ὁ ρεαλισμὸς του παύη νὰ λειτουργῇ, τὸ διάστημα εἶναι μικρὸ καὶ ξαναγυρίζει σὲ ἐνέργεια. Εἶναι καὶ τοῦτο δεῖγμα τῆς αἰώνιας νεότητος καὶ παιδικότητός του. Κατάφορος μὲ πνευματικότητα ὁ τόπος αὐτὸς δὲν ἐπιτρέπει τὶς ἀκρότητες οὔτε συγχωρεῖ βαναυσότητες, ἔστω κι' ἂν τὶς καλύπτῃ τὸ προσωπεῖο ἢ καὶ ἡ πεποίθησις τῆς «ἰδεολογίας». Ἔτσι ὁ ἑλληνισμὸς μένει πάντα πιστὸς στὸ νόημά του, δηλαδὴ γίνεται πάντα ἐκεῖνο πού εἶναι, τείνει ἀδιάκοπα νὰ πραγματώσῃ τὸ σταθερὸ του ἐνόημα, τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, τοποθετημένη ὅμως μέσα σὲ τόπο καὶ χρόνο.

Ἐλευθερία σώματος, ψυχῆς καὶ πνεύματος, ὄχι μὲ τὴν κραυγαστικὴ ἔννοια τοῦ δικαιώματος, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνθρωπινώτερη

ἔννοια τοῦ χρέους, αὐτὴ εἶναι πού ἐδικαίωσε πάντα τὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνα. Σῶμα, ψυχὴ καὶ πνεῦμα, τὰ ἐλευθερώνει, ὄχι γιὰ νὰ καταλύσῃ τὴ βαθύτατη σχέση τους, ἀλλὰ νὰ τὰ συγχωνεύσῃ καὶ τὰ τρία σὲ ὁρατὸ καλλιτέχνημα. Ἄλλοι λαοὶ ἐχώρισαν τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὸ σῶμα, κι' ἄλλοι πάλι χωρίζουν ἐπιδεικτικὰ σήμερα τὴν ὑλικότητα ἀπὸ τὴν πνευματικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ θέλουν μονόπλευρη λύση ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς στοιχείου. Ὁ ἑλληνισμὸς ποτὲ δὲν τὰ ἐχώρισε παρὰ μονάχα γιὰ νὰ τὰ καταλάβῃ. Ἐβλεπε καὶ βλέπει τὴ ζωὴ στὴ διαλεκτικὴ σύνθεση τῶν στοιχείων της.

### 3. ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ

Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ κατανοήσωμε τὸ νόημα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ὅπως τὴν ἔδωσε τὸ Εἰκοσιένα καὶ τὴν στιχοῦργησε ὁ Σολωμός. Ὅσο ἀπομακρυνόμαστε χρονικὰ ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐκείνη ἐποχὴ, τόσο καὶ φαίνεται πιὸ καθαρὰ τὸ νόημά της, γίνεται δηλαδή ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ἱστορία μαζὶ καὶ μῦθος, καὶ τόσο φωτίζουν ἀμοιβαῖα τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Καὶ μόνον μὲ τὸ ἀμοιβαῖο τοῦτο φῶτισμα ἱστορίας καὶ μύθου εἶναι δυνατὴ ἡ ἱστορικὴ κατανόηση τῶν μεγάλων ἱστορικῶν γεγονότων, γιὰτὶ ἄμυθη ἱστορία καταλήγει σὲ βαναυσότητα, ἀνιστόρητος πάλι μῦθος εἶναι φαντασιοκόπημα. Ἐκεῖ ὅπου ἐνώνονται καὶ τὰ δύο καὶ χρειάζεται ἀπόσπαση χρόνου νὰ τὰ χωρίσωμε, ἐκεῖ ὑπάρχει μεγάλη ἀνθρώπινη παρουσία.

Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποκρυστάλλωση τοῦ Εἰκοσιένα σὲ ἀντικειμενικὸ ἱστορικὸ νόημα καὶ μυθικὸ φέγγος γίνεται στὴ γνώση μας προσιτὸς καὶ ὁ ἰδιαίτερος χαρακτῆρας τῆς νεοελληνικῆς παράδοσης, τοῦ γεννητικοῦ πυρῆνα τοῦ νεοελληνισμοῦ. Δὲν εἶναι ἡ ἑλληνικὴ παράδοση μιὰ «θεωρία» περὶ ἔθνους, δὲν εἶναι ἓνα δόγμα ἀφηρημένο καὶ ἐνσφηνωμένο μὲ βία μέσα στὸ κεφάλι τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ μιὰ ἐνδόμυχη βίωση πού ἔρχεται ἀβίαστα σὲ ἐνέργεια καὶ γίνεται πράξις. Ἡ ἑλληνικὴ παράδοση εἶναι ἔργο μακροῦς ἱστορικῆς πνοῆς καὶ βαθειᾶς πείρας. Ὅχι μόνον τὸ Εἰκοσιένα, ἀλλὰ ὅλη ἡ ἐποχὴ ἀπὸ τὰ μέσα ἰδίως τοῦ δεκάτου ἑβδομοῦ αἰῶνα καὶ δῶθε εἶναι καρπὸς αὐτῆς τῆς ζωντανῆς ἐσωτερικῆς πείρας, τῆς κράσης ἰδεαλισμοῦ καὶ ρεαλισμοῦ, πού παραδίνεται ἀπὸ γενεὰ σὲ

γενεὰ ὡς ἡ πνευματικὴ σχεδιά τῆς φυλῆς γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στὴν ἀρχαιότητα ἡ ἑλληνικὴ δημιουργία καὶ τὸ ἀπλωμά της ἔγινε δίχως καμμιὰ «θεωρία», δίχως τυποποιημένο σύστημα ὅπου τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα βιάζονται, ἀλλὰ στηρίζονταν ἄμεσα στὴ δύναμη τῆς παράδοσης καὶ στὴν ἀρετὴ τῶν προσώπων ποὺ συγκέντρωναν μέσα τους τὴν ἐνέργειά της. Καὶ ἡ ἀρχαία καὶ ἡ νεώτερη ἐνδόμυχη πείρα τοῦ ἔθνους, δηλαδή καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη μορφή τῆς παράδοσης, ἦταν ὀργανικὸ γεγονός. Καὶ ἡ ἀρχαία ὁμως καὶ ἡ νέα ἑλληνικὴ παράδοση ἦταν ἀνθρωπιστικὴ.

Ὅτι μάλιστα τὸ Εἰκοσιένα ἦταν παντάπασι ἀνθρωπιστικὸ φαίνεται κι' ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ἐκφράσματά του, πρὸ παντὸς ὁμως ἀπὸ τὸ Σολωμὸ καὶ τὸ Μακρυγιάννη. Ὅμως ὁ ἀνθρωπισμὸς αὐτὸς εἶναι ἐδῶ ὀλότελα συγκεκριμένος, καταφάσκει καὶ ἀξιοποιεῖ ἄμεσα τὴν προσωπικότητα καὶ ἐκβάλλει μέσα στὴν παλιὰ παράδοση καὶ τὸ πνεῦμα της κυκλοφορεῖ ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο ὡς μεγάλος ἐνωτικὸς μῦθος. Δὲν εἶναι ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ Εἰκοσιένα ὁ θεωρητικὸς ἐκεῖνος καὶ κάποτε σκηνοθετημένος ἀνθρωπισμὸς τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης μὲ τὰ ρητορικά του κηρύγματα περὶ δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ κατάσταση τῆς ψυχῆς, ἄμεσο λαϊκὸ βίωμα ποὺ ἔρχεται εἰς φῶς μὲ τὴ λιτότητα τοῦ ἠθικοῦ παραδείγματος καὶ μὲ μυθικὴ ἀπλότητα λόγου. Δὲν εἶναι ἡ «φώτιση» ποὺ ἤρθε τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἀπ' ἔξω, ἀλλὰ εἶναι τὸ ἴλαρὸ φῶς τῆς παράδοσης, ἐκεῖνο ποὺ γεννάει καὶ στηρίζει ὅλο τὸ κίνημα τοῦ Εἰκοσιένα.

Πῶς ἐνεργεῖ τὸ ἴλαρὸ τοῦτο φῶς μέσα στὴν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Εἰκοσιένα καὶ ὡς μυθικὸ φέγγος ἀκτινοβολεῖ μέσα ἀπὸ τὸ νοῦ τους φαίνεται ἀπὸ τὸν Μακρυγιάννη, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἔχνος λογιότητος καὶ θύραθεν «σοφίας». «Ὅλοι αὐτεῖνοι οἱ μεγάλοι ἄντρες τοῦ κόσμου, λέει γιὰ τοὺς ἀρχαίους ὁ Μακρυγιάννης, κατοικοῦνε τόσους αἰῶνες στὸν Ἄδη σ' ἓναν τόπον σκοτεινὸν καὶ κλαῖνε καὶ βασανίζονται διὰ τὰ πολλὰ δεινὰ ποὺ τραβάει ἡ δυστυχισμένη μερικὴ πατρίδα τους. . . Ὅλοι οἱ προκομμένοι ἄντρες τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, οἱ γονεοὶ ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ Λυκοῦργος, ὁ Πλάτων, ὁ Σωκράτης, ὁ Ἀριστείδης, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Λεωνίδας, ὁ Θρασύβουλος, ὁ Δημοσθένης καὶ

οἱ ἐπίλοιποι πατέρες γενικῶς τῆς ἀνθρωπότης κοπίαζαν καὶ βασανίζονταν νύχτα καὶ ἡμέρα μ' ἀρετῇ, μὲ ἱλικρίνειαν, μὲ καθαρὸν ἀνθρωπισμὸν νὰ φωτίσουνε τὴν ἀνθρωπότη καὶ νὰ τὴν ἀναστήσουν νᾶχη ἀρετῇ καὶ φῶτα, γενναιότητα καὶ πατριωτισμὸν». Τὸ πνεῦμα τοῦτο, ὅλο ἀγραμματοσύνη καὶ ἠθικὴ ὑγεία, πνέει ἐλεύθερα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ χωρίζεται καὶ ἀπὸ τὴ λογιότητα τῶν γραμματισμένων καὶ ἀπὸ τὰ «φῶτα τῶν Εὐρωπαίων».

Σταθερὸ λοιπὸν ἐνόημα καὶ ἐνόημα τῆς παράδοσης εἶναι ὁ ἀνθρωπισμὸς, δηλαδή ἡ πίστις ὅτι ὁ ἀνθρώπος λαβαίνει ἀξία μονάχα ὅταν κινήσῃ ἐλεύθερα τὶς δυνάμεις του καὶ τὶς συνθέσῃ κατὰ τὰ μέτρα τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς νοημοσύνης του. Ἐνα αὐτοδύναμο ἠθικὸ ἐγώ, ὄχι ἑτερόφωτο ἀπὸ τὴ δόξα τοῦ παρελθόντος, ἔρχεται ἐδῶ εἰς φῶς μονομιᾶς, ὅπως ὅλα τὰ μεγάλα καὶ σύνθετα ἱστορικὰ φαινόμενα. Καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ρίζες του φθάνουν ὡς τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα δὲν ἐξηγεῖ, οὔτε ἐρμηνεύει, ἀλλὰ περιγράφει μονάχα τὴ γενεαλογία τοῦ κλασικώτατου τούτου ἔργου τῆς τέχνης καὶ τῆς πράξης. «Ὅλα τὰ μεγάλα δημιουργήματα στὴν τέχνη, τὴν ποίηση, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν πολιτεία ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ θεῖο, στηρίζονται βέβαια στὸ χρόνο, ἀλλὰ εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ προηγούμενα καὶ τὰ ἐπόμενα», λέγει ἓνας μεγάλος ἱστορικός.

Αὐτὸ τὸ νόημα λαβαίνει καὶ μέσα στοὺς στίχους τοῦ Σολωμοῦ ἡ ἑλληνικὴ ἐλευθερία· εἶναι ὑπαρξὴ μοναδικὴ καὶ ἀναντικατάστατη καὶ τὸ δικαίωμά της τὸ παίρνει κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸ πραγματωμένο χρέος της. Ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι ἐδῶ λυμένη στὰ πάθη καὶ τὰ δικαιώματα τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ αὐτοσυγκράτητη καὶ σύδεται μορφὴ θεϊκῆς παρουσίας, μορφὴ νίκης μ' ὀλόφωτο ἀνάβλεμμα καὶ θεϊκὸ πνεῦμα, πυκνωμένο μέσα στὸν εὐπλαστο τύπο τοῦ ἀνθρώπινου κορμιοῦ. Ἑλληνικὴ θεότητα εἶναι ἐδῶ ἡ ἐλευθερία, ποὺ περπατεῖ ἀπὸ τοπίο σὲ τοπίο, συγκεντρώνει ὁλωνῶν τὴ δόξα καὶ τὴν ἀνθρώπινη πείρα, ὅλο νιότη μαζί καὶ φρόνηση.

Ὅ,τι ἔκαμε ἡ παλαιὰ ἑλληνικὴ τέχνη μέσα στὰ θεοχάραχτα τοπία τῆς Ἑλλάδας, νὰ στήσῃ δηλαδή ἀπὸ μάρμαρο καὶ λόγῳ μορφὲς ἐλεύθερες μαζί καὶ κλειστὲς μ' αὐτοκυβέρνητη θέληση,

τοῦτο τὸ ἄπειρα ἑξατομικευμένο ἔργο τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν τοῦ κλασικοῦ κόσμου, ἀλλὰ μαζὶ καὶ μὲ τὸ παραλλαγμένο νόημα ποῦ τοῦ ἔδωκαν οἱ χριστιανοὶ καλλιτέχνες τοῦ Βυζαντίου, τοῦτο εἶναι ποῦ συμπυκνώνει μέσα σὲ μιὰ κινούμενη μορφή ἐλευθερίας ὁ Σολωμός. Κύριο γνώρισμά της εἶναι ἡ πανταχοῦ παρουσία της ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς γῆς, δίχως ὅμως νὰ χάνη ποτε τὴν ἀτομικότητά της καὶ νὰ γίνεται ἀφηρημένη ἰδέα. Ὅπως ὁ παλαιὸς δωρικός στύλος κλείνει μέσα του τὴ θέληση τῶν ἀνθρώπων ν' ἀρμόσῃ τὴν ἄλογη μὲ τὴν ἔλλογη δύναμη καὶ νὰ κρατήσῃ ἀνάγλυφη τὴ σύνθεσή τους μέσα στὸ φῶς καὶ τὸν ἀέρα σὰν μέλος ἀπὸ κάποιου θεϊκοῦ κορμί, τὰ ἴδια πράγματα πυκνώνει μέσα στοὺς στίχους τοῦ ὁ Σολωμός. Ὅπως τὰ ἀντικειμενικὰ φαινόμενα, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τοῦ Εἰκοσιένα, ὅμοια καὶ ὁ ὕμνος τους, ἡ ποίηση τοῦ Σολωμοῦ, εἶναι ὄλο λιτότητα καὶ δίχως θόρυβο.

Καὶ ἡ πράξη καὶ ἡ ποίηση, ἐλεύθερες ἀπὸ θεατρισμὸ καὶ ρομαντισμὸ, πλησιάζουν μὲ τὸν τρόπο της ἡ κάθε μία τὴν κλασικὴ μορφή. Τοῦτο ἀξίζει ἰδιαίτερα νὰ τὸ προσέξωμε, γιατί τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶχε κατακλύσει τὴν Εὐρώπη ὁ ρομαντισμὸς καὶ λίγο πρὶν ἡ ἐπαναστατικὴ ὁχλαγωγία (sansculottisme). Ἀντίθετα, ἔδω στὴν Ἑλλάδα ὁ ἄνθρωπος ἐδούλευε τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ κατὰ τὰ φαινόμενα ἀπλά, κατ' οὐσίαν ὅμως σύνθετα καὶ ἀπὸ αἰῶνες δόκιμα ὄργανα τοῦ τοπικοῦ πνεύματος. Οἱ Ἕλληνες, ἐλευθερωμένοι ἀπὸ τὸ βᾶρος τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων ποῦ συνώδευαν τὸν ρομαντισμὸ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ταξικὴ πικρία ποῦ γέννησε τὴν ἐπαναστατικὴ ὁχλαγωγία τῆς Δύσης, ἐλευθέρωσαν μὲ τὸ παράδειγμά τους καὶ τοὺς ρομαντικοὺς ἐκείνους φίλους των ποῦ ἦρθαν ἔδω νὰ τοὺς συνδράμουν στὸν ἀγῶνα τους. Ἐγινε δηλαδὴ καὶ μ' αὐτοὺς ὅ,τι γίνονταν πάντοτε μὲ τὰ ξένα πνεύματα ποῦ ἔρχονταν στὴν Ἑλλάδα. Τοὺς φιλέλληνες οἱ Ἕλληνες, δίχως διδαχὴ καὶ σύστημα, ἀλλὰ μόνον μὲ τὸ κλασικὸ τους βίωμα καὶ τὸ ἀνθρωπιστικὸ τους βίος, τοὺς ἔκαμαν ἀληθινὰ Ἕλληνες, τοὺς ἐλευθέρωσαν ἀπὸ τὸ ρομαντισμὸ τοῦ Βορρᾶ. Ἐτσι εἶδαν τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὄλοι ὅσοι ἀληθινὰ τοὺς ἀγάπησαν, τοὺς εἶδαν διδασκάλους τοῦ κλασικοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας του δίχως διδαχὴ.

Αὐτὸ ἦταν τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας ἐκείνης, ποῦ κατὰ κακὴ



τύχη ἀργότερα ἔγινε τυπική, σχηματική, ἄρχισε δηλαδή νὰ χάνη τὸν ὄργανικό της σύνδεσμο μὲ τὴ μεγάλη παράδοση πού τὴ γέννησε. Κατὰ τὴν τυπικὴ ἐκείνη περίοδο μιμηθήκαμε πολλὰ καὶ δημιουργήσαμε λίγα. Δεδθήκαμε μὲ τύπους πού ἢ λαβαίναμε ἀπ' ἔξω ἢ, ὅπως ἔγινε μ' ὅλο τὸ σύστημα τῆς παιδείας μας, τοὺς μεταφέραμε κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, δίχως ὅμως πρὶν νὰ τοὺς περάσωμε ἀπὸ τὴν λαϊκὴ βίωση νὰ τοὺς γεμίση μὲ χυμούς καὶ οὐσία. Τὸ βίος πού εἶχε ὁ λαὸς σὲ ζωντανὰ στοιχεῖα, δόκιμα ἀπὸ τὴν νεώτερη παράδοσή του, στάθηκε ἀδύνατο νὰ τὸ συνθέσῃ μέσα της ἡ καινούργια πολιτεία τῶν Ἑλλήνων. Τὰ πρὸ πολλὰ ζωντανὰ στοιχεῖα ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὴ μορφή τῆς πολιτείας καὶ παρατημένα μερικὰ ἀτροφήσανε, πολλὰ ὅμως κρατηθήκανε εὐτυχῶς εὐρωστὰ μέσα στὴ λαϊκὴ ψυχὴ. Μερικὰ ἀπὸ τὰ παρατημένα τὰ συμάζεψε ἀργότερα καὶ τὰ δυνάμωσε ὁ δημοτικισμός, δίχως ὅμως νὰ κατορθώσῃ κι' αὐτὸς νὰ τὰ συνθέσῃ.

Ἡ μελλοντικὴ μας ἐξέλιξη, ὁποιαδήποτε μορφή κι' ἂν λάβῃ κατὰ τὰ ἄλλα ἢ κοινοπραξία τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὸ ἂν θὰ κατορθώσωμε νὰ συνθέσωμε ὅλα αὐτὰ τὰ δεδομένα κατὰ τὸ αἶτημα τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς στιγμῆς, ἀλλιῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ προχωρήσωμε σὲ ἀντικειμενικὸ ἀνάπτυγμα ὅλων τῶν ἱκανοτήτων τοῦ λαοῦ μας. Ὅρος γιὰ τὸ φανέρωμα τοῦτο εἶναι : ν' ἀξιολογήσωμε τὴ ζωὴ μας κατὰ τὴν προσωπικὴ ἀξία τοῦ καθενὸς κι' ὄχι νὰ πέσωμε σὲ γενικὰ σχήματα, τὰ ὁποῖα καὶ πάλι θὰ καταπνίξουνε τὴν ἐνδόμυχη πείρα τοῦ λαοῦ μας. Ὁ τόπος ἔχει δική του ὄντολογία, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ καὶ ἰδιαίτερη, ὁμόλογη μ' αὐτὴν δεοντολογία. Ἄν φέρωμε ἐδῶ ξένη δεοντολογία σὲ ὁποιαδήποτε σφαῖρα τῆς ζωῆς, τρέχουμε κίνδυνο νὰ συνθλίψωμε τὸ εἶναι μας καὶ νὰ μὴν ἀφήσωμε νὰ βλαστήσῃ ἀπὸ μέσα μας ἐκεῖνο πού θὰ δικαιώσῃ τὴ ζωὴ μας, ἢ χωριστὴ ἐκείνη πνευματικότητα πού θὰ φέρῃ εἰς τὸ φῶς ὅλα τὰ μεγάλα ἐνδόμυχα λαϊκὰ βιώματα.

#### 4. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΧΕΔΙΑ ΤΟΥ ΒΙΟΥ

Ὁ προγραμματισμὸς ὅμως μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια δὲν εἶναι δική μας ἀρετὴ. Ἡ εὐκίνησις καὶ ἡ ἐφευρετικότητα τοῦ νοῦ μας

θαρρεῖς πῶς ἔρχονται ἀντίμαχες σ' αὐτόν. Ἡ σχεδία εἶναι πανάρχαιο σύμβολο τῆς ἰδιοφυΐας τοῦ λαοῦ μας. Τὸ σύμβολο τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ ἄτομο ἀναγκάζεται σ' αὐτὸν ἔδῳ τὸν τόπο ἀπὸ τῆ ζωῆ νὰ συνθέσῃ, δίχως ὅμως ποτὲ νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ σύνθεσή του θὰ ἐπιζήσῃ σὲ κάθε κίνδυνο. Γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἔχῃ τὴ δύναμη νὰ συνθέσῃ ἐκ νέου καὶ ἀπ' ἀρχῆς. Συνάμα ἡ σχεδία ὡς σύμβολο σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ἔδῳ νὰ δράσῃ ὡς μᾶζα, γιατί τὸ στοιχεῖο πὺ κυριώτερα χρειάζεται ἡ ζωὴ εἶναι ὁ νοῦς, καὶ αὐτὸς εἶναι πάντοτε ἀτομικὸς καὶ ἀμετάδοτος. Ὁ αὐτοσχεδιασμὸς μὲ τὴν καλὴν του μαζὶ καὶ τὴν κακὴν του ἔννοια συνοδεύει τὴ ζωὴ μας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα. Ἡ σχεδία εἶναι ἡ μοῖρα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς νεώτερης ἐποχῆς ἔχει πολλὰ δείγματα αὐτοσχεδιασμοῦ νὰ παρουσιάσῃ. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἀριστοτεχνικό, ὅταν ὁ αὐτοσχεδιαστὴς ἦταν μεγαλοφυΐα, ὁπότε καὶ τὸ τάλαντό του ἦταν σὲ ἀρμονία μὲ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς ἀλλιῶς ὁ αὐτοσχεδιασμὸς ὀδηγοῦσε σὲ ἀποτυχία.

Ἡ πάλη μὲ τὸν κίνδυνο εἶναι βέβαιο ὅτι ἀναγκάζει τὸν ἄνθρωπο ν' αὐτοσχεδιάζῃ. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὴν ἐπινοητικότητα τοῦ Ἑλληνα ἔρχεται ἀπὸ αὐτὴν τὴν πάλη. Ἡ δεξιότεχνία ὅμως πὺ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη αὐτὴ συναναστροφή μὲ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς, ὕλικὰ μαζὶ καὶ πνευματικά, ἦταν καὶ εἶναι ὁ κίνδυνος γιὰ τὸν Ἑλληνα. Προτιμᾷ ν' ἀντιμετωπίσῃ τὴ ζωὴ δίχως σοβαρὴ ἐπαγγελματικὴ καὶ τεχνικὴ προπαίδεια, ἔχει περισσότερη ἐμπιστοσύνη στὴ φυσικὴ του ἔμπνευση παρὰ στὴν προγραμματισμένη μάθησι. Εἶναι καὶ τοῦτο ἓνα γνώρισμα τοῦ καλλιτεχνικοῦ χαραχτῆρα τῆς φυλῆς μας, γιατί ὁ καλλιτέχνης ἀποφεύγει πάντα τὸ σύστημα καὶ τὴ δουλεία τοῦ προγράμματος, καθὼς ἐπίσης τὴν τάξιν καὶ πειθαρχία. Καὶ αὐτὸ εἶναι μία αἰτία πὺ δὲν δεχόμεστε ἔδῳ κανένα σύστημα, ἀλλὰ προτιμᾷμε, ἀπὸ βαθύτατη ἀντιπάθεια στὴν ὀργάνωσι καὶ τὸ πρόγραμμα, νὰ χειριζόμεστε ἀτομικὰ τὴ ζωὴ μας καὶ τὰ προβλήματά της. Γνωρίζομε μὲ πόση εὐκολία καὶ προθυμία μπαίνουν οἱ ἄνθρωποι ἀλλοῦ στὴ σειρά καὶ στὸ σύστημα. Ἐδῳ, ὅπου ὅλοι ἔχομε ἀτομικότητα, γιατί ἡ ζωὴ εἶναι ἀτομικὴ, τοῦτο εἶναι δύσκολο ἢ καὶ ἀδύνατο.

Καὶ δὲν εἶναι μόνον ἡ πολιτικὴ ἱστορία, ἀλλὰ καὶ ἡ πνευ-

ματική μας ζωή που αποδείχνει αυτόν τὸν χαρακτήρα μας. Νὰ σταθῆς ὡς πνευματικὸς ἄνθρωπος ἐδῶ στὸν τόπο μας, ὄχι μόνο στὴ σημερινὴ ἀλλὰ καὶ στὴν παλιὰ ἐποχὴ, δηλαδή νὰ συνθέσης τὰ στοιχεῖα που σοῦ παρουσιάζει ἡ ζωή καὶ νὰ τ' ἀνεβάσης σὲ ἁρμονία μέσα σου, εἶναι ἔργο ἐπίπονο καὶ δυσκατόρθωτο. Κάθε πνευματικὸς ἄνθρωπος στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἀδιάκοπα ἀναθεωρεῖται ὅλος ὁ βίος, ὑλικὸς καὶ πνευματικὸς, εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀρχίζει τὴν πνευματικὴ του στοιχείωση ἀπ' ἀρχῆς. Ἡ παράδοση ἐδῶ κινεῖται, ἐνῶ ἄλλοῦ εἶναι περισσότερο σταθερή. Ἐδῶ ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ στεριώσῃ τὴν πνευματικὴ του ὑπαρξὴ μέσα στὴν κινούμενη παράδοση, ἐνῶ ἄλλοῦ μπαίνει στὴ σειρά κι' ἐρεχεται ἀναγκαστικὰ στὴν ἀκολουθία της.

Ἡ ἀδιάκοπη τούτη ἀναθεώρηση τῆς παράδοσης καὶ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ πνεύματος εἶναι μιὰ ἄλλη αἰτία που κρατήθηκε σὲ τόση πολυαίωνα νεότητα ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς. Ὅσο πιὸ πολύπλοκος ἐγίνονταν γύρω ὁ κόσμος, ὅπου μέσα ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ δράσουν οἱ ἀρχαῖοι, εἴτε στὴν πολιτικὴ εἴτε στὴν πνευματικὴ τους ζωὴ, τόσο ἐφευρετικώτερα ἐνεργοῦσε ὁ νοῦς τους. Τὰ πολύπλοκα δεδομένα τοὺς ἐνθάρρυναν νὰ συνθέσουν νέα κατορθώματα, ἀριστουργήματα ὑψηλοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ. Καὶ ἡ κλίση τους αὐτὴ ἐμεγάλωνε ὅσο καὶ ἡ πείρα τους. Ὅταν μάλιστα ἡ ἐπιτυχία ἦταν ἀπροσδόκητη, τότε εἶχαν ὅλη τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδοῦν ἀνάγλυφη τὴν ἀξία τῶν ἀρίστων, γιατί αὐτῶν ὁ νοῦς ἦταν ὁ σχεδιαστὴς τοῦ κατορθώματος. Τοῦτο πάλι ἔδινε ἀφάνταστη αἴγλη στὴν πολιτικὴ προσωπικότητα, δίχως ὅμως ποιὲ νὰ καταργήσῃ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἔργου της ἀπὸ μέρους τῶν πολιτῶν. Ὅλη αὐτὴ ἡ κίνηση μετέβαλε τὴν πολιτεία σὲ κινούμενη πραγματικότητα, εὐπλαστὴ κοινωνικότητα, ἥ καλύτερα σὲ καλλιτέχνημα, ὅπου ὅλα τὰ μέλη βρισκόνταν δυνάμει καὶ ἐνεργεῖα σὲ ἴση ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ κέντρο τῆς πολιτείας, δηλαδή ἀπὸ τὸ νόημά της. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ καθαρὸ νόημα τῆς πολιτικῆς ἰσηγορίας.

Ἡ ἐλεύθερη προσωπικότητα εἶναι μιὰ μορφή τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης δοκιμασμένη τόσο ἀπὸ τὴν ἱστορία, ὥστε, ὅ,τι κι' ἂν γίνῃ γύρω μας, ὅσα κι' ἂν ἀλλάξουνε μέσα μας, πρέπει νὰ τὴν κρατήσωμε ὡς πυρῆνα γιὰ κάθε πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνα-

γέννηση τῆς ζωῆς μας. Τοποθετημένη ἢ προσωπικότητα μέσα σὲ ἀνθρωπιστικὰ ὀργανωμένη πολιτεία γίνεται πηγὴ δημιουργίας, γιατί εἶναι νόμος ἡ ζωὴ καὶ ὡς πολιτικὴ φρόνηση καὶ ὡς πνεῦμα γενικὰ νὰ συγκεντρώνεται σὲ προσωπικότητες, κι' ἔτσι νὰ προχωρῆ κατὰ βάθος ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ. Τοῦτο ἰσχύει περισσότερο γιὰ τὸν τόπο μας, γιατί ἐδῶ τὸ αἶτημα τῆς συνθετικῆς δημιουργίας προβάλλει ἀδιάκοπα.

"Αν συγκρίνωμε τὸ μεγαλύτερο πνευματικὸ κίνημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ἀναγέννηση, μὲ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων, θὰ ἴδοῦμε ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχανε πάρα πολὺ περισσότερες. "Αν πάλι θελήσωμε νὰ γενικεύσωμε καὶ βάλωμε ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὅλο τὸν πολιτισμὸ τῶν Εὐρωπαίων καὶ ἀπὸ τ' ἄλλο ὅλο τὸν πολιτισμὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, θὰ παρατηρήσωμε, ὅτι ἐκεῖνο ποὺ στοὺς Ἕλληνες ἦταν τακτικὸ φανέρωμα τοῦ κανόνα, ἡ ἐλεύθερη προσωπικότητα, τοῦτο εἶναι στοὺς Εὐρωπαίους ἐξαίρεση. "Αν τέλος παραβάλωμε κινήματα ἄλλων μικρῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ποὺ ἀγωνίσθησαν γιὰ τὴν ἐλευθερία τους, μὲ τὸ κίνημα τοῦ Εἰκοσιένα, θὰ διαπιστώσωμε ὅτι ἐκεῖνο ποὺ σ' αὐτοὺς ἐσπάνιζε ἐδῶ σὲ μᾶς ὑπῆρχε σὲ μεγάλο βαθμό. Τὸ Εἰκοσιένα ἐπικυρώνει τὴ μεγάλη παράδοση τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἐλευθέρων προσωπικοτήτων. Ἡ διαφορὰ μὲ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι ὅτι οἱ προσωπικότητες τοῦ Εἰκοσιένα εἶναι πραχτικές, δηλαδὴ χαρακτηῖρες μὲ φυσικὴ νοημοσύνη καὶ πλαστικότητα, δίχως βαθύτερη πνευματικότητα. Κι' ἐδῶ ὅμως τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο εἶναι πολὺ ἰσχυρὸ καὶ ἀπέναντι στοὺς χαρακτηῖρες τοῦ Εἰκοσιένα οἱ Εὐρωπαῖοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχαν τὸ γνῶρισμα τῆς ὁμοιομορφίας. Ἡ πρωτοτυπία τῆς ζωῆς ἐδῶ ἦταν ἀκόμα ζωντανή, ἐνῶ ἐκεῖ ἦταν πιά καθιερωμένοι οἱ κοινοὶ τόποι.

"Ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐπίστεψαν μονάχα στὴν πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν θεῶν καὶ ὅλη τὴ γύρω τους φύση τὴν εἶδαν ἀνθρώπινα μαζὶ καὶ θεϊκὰ μεταμορφωμένη καὶ μὲ τὴν τέχνη τους τῆς ἀφαίρεσαν τὴ γυμνὴ ὑλικότητα, ὅμοια καὶ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἐπίστεψαν μονάχα στὸν ἄνθρωπο μέσα τους καὶ στὸ μᾶστορη τὸ γεροθεό, ὅπως λέει ὁ Μακρυγιάννης,

Παιδιά τῆς ἀνθρωποπλάστρας ἑλληνικῆς φύσης ἦταν ἐνωμένοι μαζί της καὶ σ' αὐτὴν ἔλεγαν τὸν βαθύ τους πόνο καὶ τὴ λαχτάρα τους γιὰ τὴ λευτεριά. Τὸ μέτρο τῶν πραγμάτων, ἡ ἀλήθεια, ἦταν πάντοτε στοὺς Ἕλληνες ὁ ἄνθρωπος, ὅλα τ' ἄλλα ἦταν φαινόμενα καὶ δευτερότερα πράγματα. Καὶ σήμερα, ὅπου ὅλα ἔχουν γίνῃ κομμάτια, ἡ καθαρὴ ἀξία εἶναι στὴν Ἑλλάδα ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἐλευθερία του. Τὸ καλλιτέχνημα τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ὅπου ἀρμονίζονται ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς ζωῆς, τοῦτο εἶναι καὶ σήμερα τὸ ἰδανικό μας.

Χωρὶς τὴν ἔνταση, ποὺ λαβαίνουν μέσα στὴ σύνθεση τῆς προσωπικότητος, τὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς ἐχθρεύονται τὸ ἓνα τ' ἄλλο, γυρίζουνε σὲ δικτατορία καὶ δὲν δημιουργοῦν πολιτισμό. Χωρὶς τὸ χρέος ποὺ ὁ καθένας ἔχει πρὸς τὴν προσωπικότητα μέσα του, ὁ ἄνθρωπος γίνεται μηχανή, ὅποτε θαυμάζομε ἴσως τὶ κάνει, περιφρονοῦμε ὅμως τὶ εἶναι. Τὸ σπέρμα γιὰ κάθε σύνθεση στὸν τόπο μας εἶναι ἡ προσωπικότητα. Ἄλλοι λαοὶ ἔχουν τὰ πλάτη καὶ τὰ πλούτη τῆς γῆς, εἶναι μεγάλοι ὄγκοι ζωῆς, ἔμεῖς δὲν ἔχομε παρὰ μονάχα τὴν ποιότητα τοῦ ἀνθρωπίνου ὕλικου. Αὐτὴν τὴν ποιότητα ἔχομε χρέος νὰ τὴν ὑψώσωμε καὶ νὰ βάλωμε τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ πάνω ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα στὸν τόπο μας.

Τὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς φαίνεται ὅτι πᾶνε νὰ παραμερίσουν, συχνὰ μάλιστα ἐκμηδενίζουν τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ. Μηχανισμός, τυποποιημένη «ἰδεολογία», οἱ κοινοὶ ἰόποι περὶ εὐδαιμονίας, καὶ τόσα ἄλλα ἀπειλοῦν νὰ καταχώσουν τὴν προσωπικότητα. Τὸ δικό μας χρέος εἶναι νὰ τὴν κρατήσωμε ἐλεύθερη καὶ νὰ σεβασθοῦμε τὸ νόημά της, γιὰ τὸ τοῦτο εἶναι καὶ τὸ μοναδικὸ μέσο ποὺ ἔχομε ν' αὐτοσυντηρηθοῦμε καὶ ὡς λαός. Ἡ ἐλεύθερη προσωπικότητα εἶναι γιὰ μᾶς ἀνάγκη βιολογικὴ μαζὶ καὶ πνευματικὴ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἑλληνικὴ σχεδιά τοῦ βίου. Ὅση μεγάλη χρεῖα εἶναι νὰ συγχρονισθῇ τεχνικὰ ὁ νέος ἑλληνισμός, ἄλλη τόση μεγάλη ἀνάγκη εἶναι νὰ μείνῃ ἀσυγχρόνιστος ὡς πρὸς τὰ δόκιμα στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς του παράδοσης, γιὰ τὸ αὐτὰ τοῦ εἶναι ὄργανα λειτουργίας τῆς ζωῆς του.